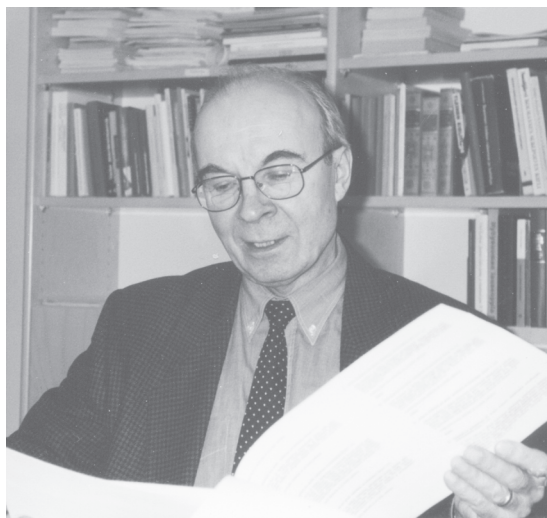

Alpo Räisänen 1935–2011

Kuva: Hilkka Räisänen kokoelmat.

Joensuun yliopiston pitkäaikainen suomen kielen professori Alpo Kalevi Räisänen kuoli 2. maaliskuuta 2011 Joensuussa 76-vuotiaana. Hän oli syntynyt 25. helmikuuta 1935 Suomussalmella.

Opintie vei maanviljelijäperheen pojan Piispajärven supistetusta kansakoulusta ensiksi kirkonkylän kolmivuotiseen keskikouluun, minkä jälkeen Alpo Räisäselle tarjoutui tilaisuus jatkaa opintojaan kaukana kotoa, Huittisten Lauttakylän yhteiskoulussa. Sieltä hän kirjoitti ylioppilaaksi 1955. Seuraavana vuonna hän aloitti opinnot Helsingin yliopistossa tarkoituksenaan valmistua äidinkielen opettajaksi, mutta pääaineen vaihto kotimaisesta kirjallisuudesta suomen kieleen johti kielentutkijan uralle.

Räisänen ensimmäinen työpaikka 1960-luvun alussa oli Suomen nimikirjoitus. Vuosina 1962–1964 hän toimi suomen kielen lehtorina Länsi-Berliinin Freie Universitätissä ja Suomeen palattuaan työskenteli Sanakirjasäätiossä ja suomen kielen assistenttina Helsingin yliopistossa. Filosofian lisensiaatiksi hän valmistui 1968. Kun Joensuun korkeakoulu perustettiin vuonna 1969, Räisänen aloitti Joensuussa suomen kielen apulaisprofessorina. Tohtoriksi hän väitteli Helsingin yliopistossa 1972. Suomen kielen professuuri Joensuuhun saatiin 1975, ja Räisänen hoiti sitä alusta pitäen aina eläkkeelle jäämiseensä, vuoteen 1998 asti.

Alpo Räisäsellä oli lukuisia hallinnollisia luottamustoimia. Joensuun korkea-

koulun valtuustoon hänet valittiin vuosiksi 1975–1976 ja 1979–1980, ja hallituksen jäsenenä hän toimi 1977–1980. Pohjois-Karjalan kesäyliopiston rehtorina hän oli 1984–1989, Joensuun yliopiston toisena vararehtorina 1984 ja Karjalan tutkimuslaitoksen johtajana 1984–1985. Humanistisen tiedekunnan varadekaanin tointa Räisänen hoiti 1990, ja 1994–1998 hän oli suomen kielen, kirjallisuuden ja kulttuurintutkimuksen laitoksen johtajana.

Valtakunnallisia asiantuntijatehtäviä Räisäsellä olivat muun muassa jäsenyydet Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen johtokunnassa 1976–82, valtion humanistisessa toimikunnassa 1980–85 ja suomen kielen lautakunnassa 1982–94. Virittäjän toimitusneuvostoon hän kuului 1980–96. Suomalaisen Tiedekatemian jäseneksi hänet kutsuttiin vuonna 1986.

Alpo Räisänen tunnettiin erityisesti Kainuun murteiden ja nimistön tallentajana ja tutkijana. Kiinnostus kieleen oli syntynyt jo kouluikäisenä, miltä ajalta ovat peräisin hänen ensimmäiset Sanakirjasäätiöön lähettämänsä Suomussalmen murteen sanaliput. Yliopisto-opintojensa aikana Räisänen aloitti Kainuun ja Koillismaan murteiden järjestelmällisen tallennustyön, jonka tulokseksi kesinä 1959–1969 tutkimusalueelta ja sen ympäristöpitäjistä kertyi yli kaksisataa tuntia murrenauhoitteita sekä käsin kirjoitettuja kenttämuistiinpanoja. Omien kielenoppaidensa lisäksi Räisänen äänitti kajaanilaisen sanastajan, lehtori Lauri Lounelan murremuistiinpanot, joita tämä luki nauhuriin 90 tunnin ajan. Seitsemänä kesänä Räisänen keräsi myös Suomussalmen paikannimistöä, josta syntyi lähes kahdeksantuhannen nimilipun kokoelma.

Kenttätutkimus 1950- ja 60-luvun Kainuussa vaati kestävyyttä: pitkät ai-

neistonkeruumatkat huonokuntoisilla teillä taittuivat pääosin polkupyörällä. Nauhoittamista vaikeutti se, että tuohon aikaan sähköverkko ei vielä ulottunut läheskään kaikkiin maaseudun talouksiin. Kenttämatkoillaan Räisänen yöpyi taloissa ja kansakouluilla, jotka toimivat välillä nauhoitustukikohtina. Sitkeällä uurastuksellaan Räisänen kokosi ainutlaatuisen tutkimusmateriaalin, jota hän myöhemmin täydensi monenlaisilla arkistolähteillä. Tähän aineistoon perustuu suurin osa hänen mittavasta tieteellisestä tuotannostaan.

Räisänen väitöskirja Kainuun murteiden vokaalistosta uudisti aikanaan äännehistorioiden tutkimusperinnettä. Räisänen pyrki käsittelemään vokaalijärjestelmää kokonaisuuksina, yhdistämällä ensi- ja jälkitavujen ilmiöitä ja jäsentämällä niitä muotoryhmittäin. Murremaantieteellistä vaihtelua, savolais- ja pohjalaismurteiden limittymistä, hän kuvasi myös kvantitatiivisesti: esimerkiksi *vuosi*-sanan heikkoasteisten muotojen (*vuon*, *vuojen*, *vujen*) pitäjittäinen variaatio Kainuun ja Koillismaan alueella on koottu havainnolliseen tilastokarttaan (s. 175). Räisänen väitöskirja on laajimpia fennistisiä vokaalitutkimuksia. Myös tutkimusalueen laajuudeltaan se hakee vertaistaan. Tutkimuksellaan Räisänen ajantasaisti itä- ja länsimurteiden rajanvedon Koillismaan ja pohjoispohjalaisten murteiden välillä ja osoitti, että aiemmin länsimurteina pidetty Suur-Pudasjärvi kuuluu Kainuun savolaismurteisiin.

Kainuun murteiden äännehistorian toinen, konsonantteja koskeva osa ilmestyi juuri ennen Räisänen eläkkeelle siirtymistä vuonna 1998. Klusiilien astevaihtelu on aina keskeisellä sijalla äännehistorioissa, mutta koska 1. ja 2. tavun rajalle syntyneet vokaaliyhtymät ovat seurausta

radikaalista astevaihtelusta, Kainuun murteiden konsonanttitutkimuksessa ei enää toisteta näitä vokaalisto-osassa esiteltyjä kehittyviä. Käsittelemällä keskiteytysti konsonanttien asteyleistyksiä tekijä on halunnut kiinnittää huomiota siihen, että kvalitatiivinen astevaihtelu on jo satojen vuosien ajan ollut rappeutumassa. Vokaalitutkimuksen tapaan konsonanttilmiöitäkin on esitelty muotoryhmittäin ja eräiden piirteiden vaihtelua havainnollistettu laskelmin.

Äännehistoriateoksissa mainittuja teemoja Räisänen otti tarkasteltavaksi myös eräissä artikkeleissaan. Savolaismurteiden supistumadiftongeista hän kirjoitti Virittäjässä vuonna 1973 ja kvalitatiivisen astevaihtelun rappeutumisesta puolestaan vuonna 1991. *kAAn*-liitepartikkelin syntyä koskevan artikkelin hän julkaisi 1996. Siinä hän osoitti, että liite perustuu suffiksaaliin astevaihteluun ja on lähtöisin länsimurteisista interrogatiivipronomineista (**ku-ka : ketä-yä*), joista se on merkitystä vahvistavien ja analogisten muutosten kautta yleistynyt itsenäiseksi suffiksiksi ja levinnyt itämurteisiin. Artikkelissa seikkaperäisesti esitetty liitepartikkelin historia on kiteytetty äännehistorian konsonanttiosaan yhdelle sivulle (1998: 80). Kaikkiaan voi todeta, että Räisänen tuotannossa ei juuri ole toistoa.

Äännehistoriallisten ilmiöiden ohessa Alpo Räisänen tutkimuskenttään kuuluvat sanan johtamista koskevat aiheet. Johto-opin harrastustaan Räisänen perusteli sillä, että pienessä laitoksessa Joensuuissa tarvittiin useamman alan asiantuntemusta jo opetuksenkin kannalta. Ensimmäinen sanojen johtoa koskeva artikkeli, ”Kainuun murteiden *sekautua* ja *sekauta* -tyyppiset verbit”, on vuodelta 1967 ja käsittelee analogisten verbijohdosten muodostumista. 1970-luvulla Räisä-

nen tutki johdosten segmentaatiota. Yhtenä menetelmänä hän käytti testiä, jossa opiskelijat joutuivat määrittämään verbijohdosten kantasanoja. Testin pohjalta kirjoittamassaan artikkelissa ”Kantasanan ja johdoksen suhteesta” (1978) Räisänen päätyi toteamaan, että kielitajun kannalta olennaisimpia ovat johdosketjut eivätkä morfologisesti lähimmät kantasanat. Myöhemmässä artikkelissaan ”Segmentaation ongelmasta suomen kielen johto-opissa” (1979) hän osoitti, että selvissäkin johdoksissa kannan ja johtimen raja ei aina ole erotettavissa. Sanan johtamisessa vaikuttavat valmiit mallijohdokset sekä johdoksen kokonaisrakenne.

Vuonna 1985 Räisänen julkaisi artikkelin ”Suomen kielen *ne-* ja *ntu-*, *nty-* johtimiset verbit”, joka perustui laajaan murre- ja yleiskieliseen aineistoon. Tutkimus paljasti, että *ne*-verbit ovat tyyppillisesti itämurteisia ja *ntU*-verbit puolestaan ominaisimpia lounaismurteille. Yleiskielessä läntiset *ntU*-johdokset ovat 1800-luvulta lähtien jatkuvasti lisääntyneet. Länsimurteiden vaikutus nykyiseen yleiskieleen näkyy myös *ntA* ja *nti*-teonnimijohdoksissa, joista Räisänen kirjoitti vuoden 1995 Sananjälässä. Yleiskielessä *nti*-johdokset (*käynti*, *patikointi*) ovat produktiivisia mutta *ntA*-johdokset eivät. Kainuun murteissa sen sijaan *ntA*-johdoksia on muodostettu paitsi 2-tavuisista verbivartaloista (*poltanta*, *keitäntä*) myös 1- ja jopa 3- ja 4-tavuisista verbeistä (*käyntä*, *parannanta*, *kuhilastanta*). Semantiikaltaan *ntA*-johdokset ovat toiminnallisempia kuin vastaavat *O-* tai *U-* johdokset (*poltto*, *keitto*). Johdokset ovatkin yksi niistä tekijöistä, jotka saavat aikaan vaikutelman länsimurteiden dominoivuudesta yleiskielessä.

Artikkeli ”Miten uudet *aa*, *ää* -lopuiset supistumaverbit tulevat nykysuo-

meen?” (1987) valaisee vanhan verbi-johdostyyppin leviämistä 2-tavuisista *a, ä* -vartaloisista kantasanoista (*aita : aidata*) uusiin *i*-vartaloisiin lainoihin (*bluffi : bluffata*). *aa, ää* -johtimilla muodostetaan jatkuvasti uusia verbejä; nykykielen esimerkkeinä voisi mainita vaikkapa verbit *bodata* ja *räpätä*, joita Räisänen aineistossa ei vielä ole. Johtimen produktiivisuuteen vaikuttaa sen alkuaankin väljä merkitys.

Johto-opin alalta Räisäselä ilmestyi 1988 monografia *Suomen kielen u-johtimiset verbit*, joka perustuu *Nyky-suomen sanakirjan* noin 3 000 verbijohdokseen. Näitä tarkastellaan johdostyypeittäin kantasanana, johto-opillisten korrelaattien ja merkityksen kannalta. Kaikkiaan sananmuodostuksesta ja johtamisesta Räisänen kirjoitti 13 julkaisua. Hänen johto-opin harrastuksensa näkyy myös Joensuun yliopiston suomen kielen pro gradu-töissä: tutkielmia, joiden aiheina ovat olleet niin murteiden kuin yleiskielenkin johdot, valmistui hänen ohjaukseen parikymmentä.

Dialektologian ja sananmuodostuksen lisäksi Alpo Räisästä kiinnosti jo opiskeluaikaisista kenttäkeruista lähtien etymologinen nimistöntutkimus. Tähän alueeseen Räisänen paneutui varsinkin eläkkeelle jäätyään, lähinnä siksi, että siinä vaiheessa hänen vihdoin oli mahdollista lähteä milloin tahansa arkitomatkalle Helsinkiin ja viettää Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen nimistökistossa tai Kansallisarkistossa viikonkin mittaisia työrupeamia. Räisänen selvitti erityisesti Kainuun, Pohjois-Pohjanmaan ja Itä-Suomen saamelais- ja karjalaisperäisiä paikannimiä, mutta samalla hän tuli tutustuneeksi myös asiakirjojen henkilönnimistöön, joista hän julkaisi muun muassa artikkelit ”Vuonnisen sukuja jäl-

jittämässä” (1987), ”Itäsuomalaisista sukunimistä” (1987, 1989) ja ”Ostfinnische Familiennamen” (1999). Nimistöntutkimuksen sivutuotteena syntyi myös sellaisia asutushistoriaa käsitteleviä julkaisuja kuin omakustanne ”Suomussalmen Piispajärven asutushistoriaa 1600–1800-luvuilla” (1995).

Vuonna 2003 Räisäselä ilmestyi kirja *Nimet mieltä kiehtovat: Etymologista nimistöntutkimusta*. Se sisältää perusteelliset katsaukset *nkA, nkO* ja *nki* -loppuisiin sekä *UA*-loppuisiin paikannimiin ja niiden lisäksi selvitykset yli kolmeenkymmeneen muuhun nimeen tai nimipesyeeseen. *nkV*-loppuisia nimiä, kuten *Näljänkä, Vuolinko* ja *Vittanki*, Räisänen on etymologioinut kirjaansa noin 220. Hän päätyy otaksumaan, että *nkV*-loppu on toiminut nimistönjohtimena, jonka avulla suomalaiset ovat mukautaneet vieraskielisiä, etupäässä saamelaisia, lainanimiä suomeen. Johdin on liitetty myös suomalaisiin ja karjalaisiin nimikantoihin. Johtimella on voitu korvata nimen alkuperäinen perusosa, esimerkiksi *järvi*, tai aiempi johdin (*Ajanki ~ Ajakka*). Erilaisia *UA*-loppuisia paikannimiä teoksessa on käsitelty noin 50. *UA*-johdin on Räisänen mukaan syntynyt eri teitä, muutamissa nimissä *ut*-lopusta, valtaosassa *oja*-perusosasta ja eräissä tapauksissa *propreista*, joihin on kuulunut saamelaisperäisiä erisnimiä. Vaikka tekijän mukaan eräät etymologiat jäävätkin epävarmoiksi, kirja tarjoaa valtavan määrän aivan uutta nimistötietoutta.

Monet paikannimietymologiat ovat syntyneet vastauksiksi kysymyksiin, joita Räisäselä on esitetty yleisöluennoilla tai arkipäivän keskusteluissa. 2000-luvulla Räisänen kirjoitti useita artikkeleita etenkin pohjoiskarjalaisista nimistä, esimerkiksi ”*Liperit, Liperi* ja *Kitee*” (Virittäjä

2004), ”Mistä nimet *Noljakka* ja *Siilainen*?” (*Noljakan kirja* 2004) ja ”Pielisen Karjalan saamelaisperäisiä paikannimiä” (SUST 253, 2007). Kainuun paikannimien taustoja hän oli vuosikaudet selvittänyt kainuulaisissa sanomalehdissä. Monet näistä nimistä sisältyvät kirjaan *Nimet mieltä kiehtovat*, mutta noin kolmenkymmenen muun nimen etymologiat hän julkaisi vuonna 2007 teoksessa *Kainuun kieltä ja paikannimiä*. Tässä kirjassa on Räisänen sanomalehtiin kirjoittamia kielipakinoita, joiden aiheet koskevat nimien lisäksi murresanastoa ja -sanontoja, ja mukana on myös muisteluksia kenttämatkoilta.

Melkoisen haasteen Alpo Räisänen otti vastaan lupautuessaan kirjoittamaan nimiartikkeleita etymologiseen *Suomalaiseen paikannimikirjaan*. Vuonna 2007 ilmestyneessä teoksessa on yhteensä noin 400 hänen laatimaansa nimiartikkelia, mikä vastaa noin kymmenesosaa koko laajan teoksen sisällöstä. Vielä tämänkin suururakan jälkeen sanottavaa jäi: tuoreimpia artikkeleita olivat mm. ”*Kallavesi* ja muita Savon paikannimiä” (Virittäjä 2009), ”Silmäkkeiden nimet ja nimitykset suomen kielessä” (SUST 259, 2010) ja ”*Kostamo*, *Onkamo* ja muita paikannimiä” (Virittäjä 2010).

Räisänen kirjoitti myös lapsenkielestä, kielenhuollosta ja sanastosta. Aiheen artikkeliin ”Havaintoja lastenkielestä” (1975) hän sai seuratessaan omien kaksospoikiensa puhekielen fonologista ja morfologista kehitystä. Kielenhuollon periaatteisiin Räisänen oli vaikuttamassa toimiessaan suomen kielen lautakunnassa 12 vuoden ajan, ja vielä emeritusvuosinaanakin hän otti kantaa oikeakielisyysskysymyksiin, kuten kirjoituksessaan ”*Tiedepuisto* ei suomeen sovi” (Kielikello 1/1997).

Sanastoaiheita Räisänen käsitteli muun muassa artikkeleissaan ”*Kiva* on kiva sana” ja ”Yhdyssanojen merkityspia” (Kielikellot 1, 4/1990) sekä ”Kun itä ei tuntenut *länttä*” (1988). Viimeksi mainittu tutkimus esittelee kiintoisasti vanhan itäsuomalaisen ilmansuuntajärjestelmän. Sen mukaisesti Kainuun murteissa *idän* vastakohta on ollut *luve* ja *länsi* on tarkoittanut ’lounasta’. *Luve* on ollut vanhan savolaisen valtaväestön käyttämä termi, kun taas *länsi* on omaksuttu rannikolta tulleiden pohjalaisten murteesta ja sovitettu väli-ilmansuunnan tehtävään. Tuorein sanastoaiheinen kirjoitus oli ”*Kolvipetäjä*” (Virittäjä 2000), jossa Räisänen osoitti, ettei ’suurikokoista, tupsulatvaista vanhaa petäjää’ merkitsevä *kolvi* ole yhteydessä *kotva*-sanaan, kuten etymologiset sanakirjat esittävät. Päätelmänsä hän perusti *kolvi* ja *kolva* -sanojen levikkiin sekä paikannimistöön.

Alpo Räisänen tieteellinen tuotanto käsittää 11 monografiaa, lähes 80 artikkelia tai katsausta, parikymmentä kirjaa arviota sekä satoja paikannimietymologiointeja. Räisänen toimiessa professorina yliopiston kolmatta, yhteiskunnallista tehtävää ei vielä painotettu samalla tavoin kuin nykyään. Silti Räisänen oli koko uransa ajan ja emeritusvuosinaanakin aktiivinen tieteen populaaristaja. Hän julkaisi viisi suurelle yleisölle tarkoitettua murrekirjaa, josta laajimmat olivat *Suomussalmen murrekirja* (1986), *Kuhmon murrekirja* (1993) ja *Oulujärven ympäristön murrekirja* (2001). Murteista ja paikannimistä hän kertoi yleisöluennoilla, radio-ohjelmissa ja lehtikirjoituksissa, joita kertyi hänen oman arvionsa mukaan noin 200. Erityisen mielellään hän vieraili esitelmöimässä kotiseudullaan Kainuussa, viimeisen kerran Suomussalmella helmikuussa 2011. Vähän myöhem-

min, 76-vuotispäivänsä tienoilla, hän vielä luennoi Joensuussa Akateemiset aamukahvit -sarjassa oman alansa tutkimustyöstä.

Alpo Räisänen oli Joensuun, nykyisen Itä-Suomen yliopiston suomen kielen ainelaitoksen perustaja. Hänen perintönään oppiaineen vahvana painoalana on edelleen suomen murteiden ja puhekielen tutkimus. Sen teorat ja menetelmät ovat neljässäkympyessä vuodessa muuttuneet ja uudistuneet: Räisänen oppilaat ovat kehittäneet puhekielen tutkimusta muun muassa syntaktiseen ja kielitypologiseen suuntaan. Kuitenkin tutkimuksen perustana ovat nykyäänkin erilaiset kentältä kootut murreaineistot, ja esimerkiksi juuri Räisänen nauhoittamien Kainuun murteiden litteroinnit ovat aivan viime aikoina olleet murre syntaksin tutkijoiden ahkerassa käytössä.

Professori Räisänen oli valoisa persoonallisuus, väsymätön tutkija ja innostava opettaja. Eläkkeelle jäätyään hän pis-

täytyi usein entisellä työpaikallaan kerromassa uusimmista tutkimuksistaan ja osallistui edelleen aktiivisesti yliopiston tapahtumiin. Hän piti luonnossa liikkumisesta: marjasti kesäisin Kainuun soilla ja hiihti joka talvi toista tuhatta kilometriä. Hänen henkinen ja fyysinen vireytensä tuntuivat pysyvän samanlaisina vuodesta toiseen, minkä vuoksi hänen lähipiirinsä Itä-Suomen yliopistossa on vaikea käsittää, että emeritusprofessori on nyt lopullisesti poistunut työnsä äärestä.

Professori Alpo Räisänen siunattiin haudan lepoon Mikael Agricolan ja suomen kielen päivänä. Samana päivänä Itä-Suomen yliopistossa väitteli suomen kielen tohtoriksi filosofian maisteri Anne-Maria Nupponen aiheenaan savolaismurteet, mikä on osoitus professori Räisänen työn jatkumisesta Joensuussa.

MARJATTA PALANDER
etunimi.sukunimi@uef.fi